

Het huidige milieubeleid is symptoombestrijding

KOO VAN DER WAL

KOO VAN DER WAL

In feite moet het milieubeleid in zijn gangbare vorm als symptoombestrijding beschouwd worden.

Het milieuprobleem heeft veel diepere wortels dan vaak wordt aangenomen. Daarom kunnen bestuurlijk-organisatorische en technische maatregelen er maar zeer betrekkelijk greep op krijgen. Daarmee kan het 'lager hangende fruit' geplukt worden. Maar het hoger hangende, zoals factoren die invloed hebben op mobiliteit of energiegebruik, is langs die weg onbereikbaar. Die factoren liggen in de sfeer van de stijl van leven en de daarmee verbonden mentaliteit en kijk op de dingen. Het milieuprobleem is een cultureel of geestelijk en niet zozeer een bestuurlijk of technisch probleem. Het moet dan ook door een verandering van leef- en denkwijze worden aangepakt. Het huidige milieubeleid dat aan symptoombestrijding blijft doen, is gedoemd ineffectief te blijven.

Uitgangspunt van dit essay is dat het milieuprobleem, zoals het zich in de moderne samenleving voordoet, het neveneffect is van de modern-industriële leefwijze. Het is geen bedrijfsongeval van ons type samenleving, maar is er zagezegd in voor-geprogrammeerd. In brede kring wordt echter nog steeds gedaan alsof het bij de milieucrisis om een toevallig neveneffect van de moderne samenleving gaat. Het gangbare milieubeleid gaat in feite van die aanname uit. Het milieuprobleem wordt beschouwd als een toestand die op een ongelukkige manier uit de hand gelopen is, maar die over het sociale bestel als zodanig weinig zegt. De consequentie van die aanname is dat men denkt dat de negatieve milieueffecten, die de moderne samenleving genereert, opgevangen kunnen worden door bijsturen binnen de gegeven maatschappelijke kaders. Er hoeft niet aan het sociale systeem gesleuteld te worden. Onze samenleving is duurzaam te maken door een pakket beleidsmaatregelen. Daarbij wordt met name aan twee soorten maatregelen gedacht: aan maatregelen in het bestuurlijk-organisatorische vlak en aan de introductie en bevordering van geavanceerde vormen van technologie.

Er zijn goede redenen om aan de toereikendheid van genoemde typen maatregelen, zowel afzonderlijk als in combinatie, te twijfelen. De betekenis van bestuurlijk-organisatorische maatregelen voor de verbetering van het milieu wordt doorgaans overschat. In feite moet het milieubeleid in zijn gangbare vorm – ondanks alle inspanningen over een breed front – als weinig meer dan als symptoombestrijding beschouwd worden. Met symptoombestrijding hebben we van doen als men zich bij zijn handelen op de direct waarneembare verschijnselen richt zonder iets aan de achterliggende oorzaken te doen. Dat dit het geval is, blijkt uit het beeld dat naar voren komt in achtereenvolgende milieurapportages van instanties

als het RIVM, het Europese Milieu-Agentschap, het IPCC, het WNF en andere. Niet dat er geen successen geboekt zijn. Die worden echter verre in de schaduw gesteld door de gevallen waarin de beleidsdoelen niet – en vaak bij lange na niet – gehaald zijn. Dat geldt bijvoorbeeld voor de stijging van het energieverbruik, de uitstoot van broeikasgassen en zware metalen, het massale uitsterven van planten- en diersoorten, vermessing en verdroging en de groei van de afvalstroom.

Bestuurlijk-organisatorische maatregelen hebben slechts een beperkte reikwijdte en impact. De mogelijkheden en beperkingen ervan worden in belangrijke mate bepaald door de onderliggende sociale en culturele processen en structuren. Wat die laatste betreft is het moderne sociale systeem de resultante van een in de geschiedenis unieke en ongeplande constellatie van factoren, zoals de opkomst van de moderne natuurwetenschap en techniek, de ontwikkeling van een kapitalistische economie en een rationeel-bureaucratische bestuurscultuur. In ieder geval, de zojuist genoemde factoren zijn zeer dynamisch en expansief van aard, helemaal in de verbinding die zij de laatste anderhalve eeuw met elkaar zijn aangegaan.

Van deze maatschappelijke krachten is het bestuurlijk handelen in sterke mate afhankelijk. Zijn positie is feitelijk die van permanent meeliften op de voorgegeven sociale processen en dan te proberen ze in een bepaalde gewenste richting bij te sturen. Daarmee is duidelijk dat de marges voor beleid smal zijn, en dat temeer naarmate de trends die op de onderliggende niveaus werkzaam zijn krachtiger en daardoor moeilijker beïnvloedbaar zijn. Wanneer overal in de samenleving aan *efficiency* hoge prioriteit gegeven wordt, tijd daarmee een schaars goed wordt, flexibiliteit en snelle verplaatsbaarheid belangrijke voorwaarden zijn om mee te draaien, wanneer verder de individualisering voortschrijdt, hand in hand met het ideaal van de maximalisering van de individuele handelingsvrijheid, dan betekent dat praktisch automatisch een steeds verdergaande mobilisering van het bestaan. Een beleid van terugdringing van de mobiliteit moet dus haaks gaan staan op deze zeer krachtige maatschappelijke trends. Het zal duidelijk zijn dat het daarentegen kansloos is, als het niet zelf krachtige maatschappelijke ondersteuning kan mobiliseren (anders dan op het niveau van uitingen van goede wil of van in documenten vastgelegde beleidsdoelen). In dit licht is het begrijpelijk waarom een maatregel als rekeningrijden veel verzet oproept en het niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat zal zijn. Als een machtig complex van maatschappelijke krachten de samenleving in de richting van onduurzaamheid drijft, dan hebben beleidsmaatregelen *op zichzelf* daartegen weinig in te brengen.

Een analogoos verhaal kan verteld worden over de bijdrage die van nieuwe of geavanceerdere technologieën tegen milieubederf te verwachten is.

Vanzelfsprekend is alles wat op dit punt gedaan kan worden winst: energiezuiniger apparaten, schonere auto's, isolatie van woningen etcetera. Al bij al levert dit soort maatregelen echter eveneens slechts een heel gedeeltelijke oplossing van het milieuprobleem. Zo is bijvoorbeeld de sterke daling van de per producteen-

heid geïnvesteerde hoeveelheid energie in de chemische industrie ongetwijfeld een knappe bijdrage aan de terugdringing van het energiegebruik. Maar wanneer de kwantiteit van de productenstroom tegelijkertijd aanhoudend groeit, geven we met de ene hand weer uit wat we met de andere gewonnen hebben. En wanneer de vliegtuigen zuiniger en stiller worden, maar de mobiliteit van personen en goederen door de globalisering van de economie en de inburgering van massatoerisme sterk toeneemt, levert dat dezelfde conclusie op. Oplossingen door nieuwe en betere technologieën worden zo stelselmatig door nieuwe vraag ingehaald. Met andere woorden: de 'oplossing' van het milieuprobleem moet primair niet aan de aanbod-, maar aan de vraagkant gezocht worden, in een bijstelling van de vraag ofwel in een andere omgang met de technische mogelijkheden. Ook hier gaat het dan slechts om symptoombestrijding. Het heeft er dus alle schijn van dat de moderne samenleving zoals zij nu reilt en zeilt inherent onduurzaam is en daarom binnen de gegeven sociale kaders niet duurzaam te maken is. Een verbetering van de toestand van het milieu zou dus in de eerste plaats gezocht moeten worden in een verandering van die collectieve gedragswijzen in een milieuvriendelijker richting. Wil men die gedragswijzen veranderen, dan wordt de vraag: 1) of aangegeven kan worden waaraan de milieuvriendelijkheid van de westerse levensstijl toegeschreven moet worden; en 2) of en hoe van zulke inzichten bij het milieubeleid gebruik gemaakt kan worden.

De ideële component van collectieve gedragspatronen

De 'oplossing' van het milieuprobleem moet primair niet aan de aanbod-, maar aan de vraagkant gezocht worden.

Wanneer we het over collectieve gedragswijzen hebben, hebben we het over een subklasse van handelingen. Handelingen in het algemeen worden door zeer uiteenlopende factoren bepaald, zoals biologische constitutie, natuurlijke omstandigheden en historische gebeurtenissen. Maar voorzover menselijk handelen niet puur reactief is, wordt het gekenmerkt door een ideële component. Daarbij gaat het om de manier waarop mensen hun situatie interpreteren: hun kijk op de werkelijkheid, hun zelfbeeld of hun opvattingen inzake goed en kwaad. Kortom, wat mensen van een situatie denken bepaalt in belangrijke mate hun handelwijze. Dat geldt voor het individuele handelen, maar evenzeer voor het handelen in gemeenschapsverband, en dus ook voor leefwijzen als min of meer samenhangende collectieve patronen van handelen. In al die gevallen is menselijk handelen 'symbolisch bemiddeld', oriënteert het zich aan een schema van betekenissen. Dat schema van betekenissen is bij collectieve gedragswijze een voor de betreffende cultuur of samenleving kenmerkend gemeenschappelijk referentiekader. Daaruit volgt dat voorzover collectieve gedragswijzen zich aan zo'n schema van betekenissen oriënteren, factoren van ideële aard ter verklaring van maatschappelijke ontwikkelingen kunnen worden aangevoerd, in ons geval dus van het milieuprobleem. En voorzover dat kan, vormt het milieu-probleem een cultureel of geestelijk – en niet zozeer een bestuurlijk of technisch probleem, dat dan ook door een verandering van leef- en denkwijze zou moeten worden aangepakt.

Het modern-westers referentiekader

De modern-westerse cultuur heeft een specifieke eigen voorstellingswereld¹, die een belangrijke determinant van de modern-westerse levensstijl is (geweest). Ik licht er met name die componenten uit die voor de moderne manier van denken over en omgaan met de natuur van centraal belang zijn:

- 1 onttovering van de werkelijkheid;
- 2 activisme;
- 3 radikaal antropocentrisme;
- 4 instrumentalisme; en
- 5 een uiterlijk welzijnsbegrip.

Ter nadere typering het volgende:

1 Onttovering van de werkelijkheid is de aanduiding van een opvatting inzake de realiteit, waarbij deze gereduceerd is tot een ensemble van stomme, dode dingen zonder innerlijk en eigen streven, die strikt aan mechanisch-causale wetten gehoorzamen. Wat hier gebeurd is, laat zich het best vanuit het contrast toelichten. Volgens het premoderne 'mythische' werkelijkheidsbesef vormt de natuur een groot 'bezield verband', waarbinnen alles zijn eigen plaats en zijnswijze heeft. Hier is de werkelijkheid dus geen aggregaat van dode dingen, maar een leefgemeenschap van 'wezens' die handelen en met elkaar interageren en communiceren. In deze 'sympathetische' werkelijkheidsvisie kan alle gebeuren als gedrag opgevat worden, dat in beginsel inleefbaar is. Geen wonder dat in veel premoderne werkelijkheidsvisies alles met alles verwant is, zodat de mens de dieren, planten, bomen, rivieren of winden als zijn broers en zusters beschouwt, waarmee hij dus met consideratie en respect heeft om te gaan. Een laatste trek van dit werkelijkheidsbeeld is dat het 'symbolistisch' is: de dingen zijn niet 'eenvoudig wat ze zijn', zoals in het moderne denken en ervaren, maar zijn belichaming van betekenis en daarmee hebben ze van zich uit waarde. Dat is opnieuw reden voor een zorgzame houding tegenover de omgeving.

Daartegenover staat dan het natuurbeeld dat zich sinds de 17e eeuw in Europa doorzet: dat van pure dingen zonder binnenkant (aan dieren werd zelfs lang pijngevoel ontzegd, vandaar de mogelijkheid tot vivisectie), zonder eigen streven, betekenis en waarde, een realiteit waar niets meer aan in te leven of waarmee niet meer te communiceren valt. De werkelijkheid wordt hier tot een mechanisch systeem, vandaar ook dat de machine of de klok de moderne metaforen zijn waarmee over de werkelijkheid gesproken wordt. Maar wanneer dit het hele verhaal met betrekking tot de natuur is, is daarmee tegelijk de reden vervallen om op een omzichtige en respectvolle wijze met haar om te gaan. Zij schrompelt dan ineens tot een arsenaal van hulpbronnen voor het menselijk handelen die naar willekeur gebruikt kunnen worden.

2 Temidden van deze natuur van dode, nietszeggende dingen, die alleen maar lijdelijk de gebeurtenissen ondergaan, is de mens het enige actieve wezen, dat kan handelen, zelf de koers der dingen kan bepalen, kortom subject is en geen object. Dat maakt het bijzondere van zijn wezen uit, daarin is zijn unieke waarde, zijn 'waardigheid', gelegen, die alleen hij bezit. Tegelijk maakt dat hem in het rijk van de natuur tot een vreemdeling, scheidt het een zeer afstandelijke relatie tot die natuur. Het zelfbeeld van de moderne mens is dat van een wezen dat naar zijn aard handelend, veranderend, ontdekkend, grensverleggend en (her)scheppend in de wereld staat. Niet voor niets begint de moderne tijd met de grote ontdekkingsreizen, waarvan de ruimtereizen het tegenwoordige vervolg zijn. Maar niet minder is de moderne wetenschap op haar manier een ontdekkingsreis. En net zo staan de techniek, de sport en de commercie in het teken van permanente grensverlegging en innovatie. In samenhang daarmee is een basismotief van de moderne tijd de idee van de mens die zijn eigen bestaan ontwerpt. In deze optiek is hij degene die zichzelf in een onafgebroken actief leven verwerkelijk, de rusteloze doener die het hier en nu altijd alweer voorbij en zichzelf in zijn plannende activiteit altijd al een stap vooruit is (daarom heeft hij ook altijd haast). Daarbij is dan de natuur zijn veld van actie; zij is zijn materiaal waaraan hij zichzelf verwerkelijk en ontplooit.

3 Daarmee is de overgang naar het derde grondmotief van het moderne denken, dat van een radicaal antropocentrisme, al gemaakt. Alles moet immers dienstbaar zijn aan de menselijke zelfontplooiing. Dat zou ook een omschrijving van de techniek kunnen zijn: middelen vinden om de omgeving in dienst te stellen van de realisering van de eigen wensen en doelstellingen. De techniek betekent naar haar aard het opleggen van ons perspectief aan de dingen, betekent herinrichting van de werkelijkheid met het oog op menselijke doelstellingen. Meteen wordt hiermee ook begrijpelijk waarom de techniek zo'n bepalend fenomeen in de modern-westerse samenleving kon worden: reeds geruime tijd voordat zij zich als maatschappelijk fenomeen doorzet (beginnend in de loop van de 19e eeuw), kristalliseert zich een denken voorstellingswijze uit die aan de technologie als sociaal verschijnsel zeer gunstige ontplooiingsmogelijkheden biedt.

Uiteraard is bij dit alles verondersteld dat de natuur zich voor zo'n herinrichting der dingen leent, dat zij bestuurbaar, kneedbaar, reconstrueerbaar, kortom maakbaar is. Dat volgt echter uit de opvatting dat de natuur als een groot mechanisch uurwerk gebouwd is. Aan die manipuleerbaarheid van de natuur aan de objectkant beantwoordt dan aan de subjectkant de idee dat de mens zichzelf realiseert door zijn stempel op de dingen te drukken; en niet bijvoorbeeld door innerlijk te rijpen en groeien.

**De techniek
betekent naar haar
aard het opleggen
van ons perspectief
aan de dingen.**

4 In het bovenstaande liggen twee andere grondtrekken van het modern-westerse voorstellingskader opgesloten, namelijk een instrumentele denkwijze en een uitwendige opvatting van welzijn. Als de menselijke zelfontplooiing geacht wordt te verlopen via de herinrichting van de dingen overeenkomstig onze wensen en doelstellingen, en de techniek het geheel van middelen daartoe is, dan betekent dit dat in de techniek de sleutel tot die zelfontplooiing (ofwel het 'geluk') ligt. Het volle gewicht bij het streven naar een 'goed leven' komt hier dus op het domein van de instrumenten te liggen. En een geheime vooronderstelling van onze cultuur is dat iedere vooruitgang in de sfeer der middelen min of meer automatisch welzijnsbevorderend werkt. Daarom wordt koortsachtig aan de uitbouw van het arsenaal van middelen gebouwd en worden steeds nieuwe dimensies van de werkelijkheid in regie genomen (kern-, gen-, informatietechnologie). Hierbij vraagt men zich nauwelijks kritisch af of daarmee de beoogde bevordering van welzijn inderdaad gediend is; en evenmin of de natuurlijke systemen op deze ingrepen, die steeds grootschaliger worden en op steeds diepere niveaus van de realiteit aanzetten, berekend zijn (*quod non*).

5 Tegelijk is duidelijk dat heel deze denkwijze een uitwendig concept van welzijn impliceert. Welzijn is hier de gratificatie van behoeften en wensen die eenvoudig als gegeven beschouwd worden ('zo is de mens nu eenmaal'). Welzijnsbevordering wordt dan een kwestie van zo ruim mogelijk aan zoveel mogelijk wensen voldoen, via een steeds meer geperfectioneerd systeem van middelen. Zo'n concept van welzijn leidt ertoe dat mensen zich met een steeds groeiend park van apparaten omgeven, dat welzijn praktisch identiek wordt met materiële welvaart. Economische groei wordt zo een noodzakelijke voorwaarde voor een 'gelukkig leven'. Daardoor wordt de 'ecologische voetafdruk' per persoon steeds groter.

Het paradoxale van deze situatie is dat de moderne mens zich als een wezen met oneindige behoeften en aspiraties definieert, en daarom tevredenheid met de eigen situatie (en dus 'geluk') binnen dit denkkader uitgesloten is. En even paradoxaal is dat met de toename van de menselijke handelingsmogelijkheden de schaarste aan middelen voor wensbevrediging niet af, maar steeds toeneemt. Naarmate er meer kan, wil de mens ook steeds meer. De mens is bij deze zelfdefinitie dus een inherent onbevredigbaar wezen en de moderne levensstijl van zich uit mateloos.

Wie de besproken vijf componenten overziet, moet wel concluderen dat de cultuur die zo'n werkelijkheids-, mens- en welzijnsopvatting heeft en een daarop geënte levensstijl praktiseert niet toevallig onduurzaam is. Binnen het kader daarvan is duurzaamheid niet realiseerbaar. Daarom zal een milieubeleid dat aan symptoombestrijding doet, gedoemd zijn ineffectief te blijven.

Met het gangbare beleid kunnen slechts de scherpste kanten van het milieuprobleem worden afgeslepen, maar ook niet meer dan dat.

Mogelijkheden van correctie van het moderne betekenischema

De diagnose dat het milieuprobleem primair een cultureel probleem is, betekent dat de therapie allereerst gezocht moet worden in een ingrijpende verandering van het systeem van collectieve betekenissen en daarmee corresponderende houdingen. In welke richting zo'n verandering van de moderne westerse cultuur zou moeten gaan, valt af te lezen uit de boven gegeven karakteristieken van het dominante denkraam, als negatief referentiepunt genomen. Kort aangeduid zou dat betekenen: een opvatting van de werkelijkheid waarbij deze (weer) ervaren wordt als in zichzelf betekenisvol en mooi, als van zichzelf uit waardevol en niet enkel omdat zij zich als materiaal ten dienste van onze menselijke doelstellingen laat gebruiken; een werkelijkheid waarmee we ons direct verbonden kunnen voelen, onder meer tot uiting komend in een houding van zorg en respect; een zelfopvatting waarin ontvankelijkheid en openheid voor het eigen karakter van het andere een wezenlijke plaats krijgen, we dus niet alles in ons eigen perspectief plaatsen en in het menselijk imperium inlijven; en een heroverweging van het welzijnsbegrip, waarbij veel minder nadruk op de materiële, consumptieve aspecten van het bestaan gelegd wordt en veel meer op de immateriële (sociale, esthetische, educatieve, 'spirituele') zijden ervan.

Naarmate er meer kan, wil de mens ook steeds meer.

Mijn stelling is dus dat het moderne oriëntatiekader in sterke mate verschrallend, vertekend en verdringend gewerkt heeft op belangrijke dimensies van onze ervaring en dat het daarom aan een min of meer ingrijpende correctie onderworpen dient te worden om die aspecten van het bestaan opnieuw tot hun recht te laten komen. Om die correctie ook maar op enigszins bevredigende wijze handen en voeten te geven ontbreekt hier de ruimte². Wel staat vast dat, om deze bijstelling van het dominante oriëntatiekader enige kans van slagen te geven, deze steun moet vinden in onze ervaring. Daartoe kan aangeknoopt worden bij de alledaagse ervaring, de vele stemmen in de moderne literatuur en kunst, onderstromen in de moderne filosofie en het ideeëngoed van diverse grote spirituele tradities - dat zich (opnieuw) in een brede aandacht mag verheugen. Ter bepaling van de gedachten geef ik enkele voorbeelden. Het besef begint steeds meer door te dringen dat het in het dominante werkelijkheidsbeeld vervatte subject-object-schema een raster over onze ervaring legt dat in hoge mate reductionistisch werkt. Alleen wat door het raster doorgelaten wordt - de dingen gereduceerd tot pure objecten - wordt als 'reëel' erkend. Wat dan overblijft, is de natuur als een ensemble ziellose dingen zonder eigen waarde en betekenis. Maar we hebben in de alledaagse ervaring, bijvoorbeeld in de omgang met dieren 'eigenlijk' altijd geweten dat dat niet het hele verhaal was en onze kunstenaars zijn nooit opgehouden stem aan die ervaring te geven. Zo zijn de voorwerpen die op de stillevens van

Welzijn is maar zeer ten dele een aangelegenheid van het beschikken over materiële middelen tot wensbevrediging.

vele kunstenaars verbeeld worden volstrekt niet de ziellose objecten die op ons ingrijpen wachten, maar dingen met een eigen zijnswijze en nadrukkelijke presentie. Daartegenover past een houding van ze in hun eigen waarde te laten en ze op je te laten inwerken. Maar geldt dat niet evenzeer (of zelfs meer) voor de natuur: een fraai gebouwde bloem, een prachtig gevormd kristal, een adembemend landschap en uiteraard voor de levensvorm van het dier, begiftigd met waarneming, bewustzijn en vernuft, en daarom het meest direct als medeschep- sel herkend?

Andere 'tegenervaringen' betreffen de moderne activistische zelfopvatting: ondanks het zelfbeeld van de rusteloze doener en innovator dringt ook bij mensen van vandaag steeds weer het besef door dat het zwaartepunt van het menselijk bestaan niet ligt in allerlei 'nuttige' activiteiten. Dat besef dringt vooral door in grenssituaties zoals die van het verlies van een familielid of goede vriend of van het geconfronteerd worden met een ernstige ziekte. Dan ervaart men hoe belangrijk is wat de Grieken *scholè* noemden, de tijd van de 'onnutte' handelingen, van het 'onthaasten', tot zichzelf komen, musiceren, lezen van een goed boek, zich inzetten voor een ideëel doel, tijd en aandacht hebben voor elkaar of voor een goed gesprek. Hier is de grondhouding niet die van het veranderen of manipuleren van wat men ontmoet, maar juist van een zich open en ontvankelijk tegenover de ander en het andere opstellen, een houding van in zijn waarde laten, luisteren, kortom van receptiviteit eerder dan van naar zijn hand zetten. Dat geldt voor de tussenmenselijke relaties, maar in geen geval alleen daar, zoals iedere natuur- liefhebber en kunstminnaar zal beamen.

Daarmee is al aangeduid dat welzijn maar zeer ten dele een aangelegenheid is van het beschikken over materiële middelen tot wensbevrediging (welvaart). Uiteraard houdt welzijn de bevrediging van wezenlijke levensbehoeften, zoals voedsel en kleding, in. Maar welzijn is een meerdimensionaal begrip en betekent ook: leven in een vriendelijke en veilige omgeving; met zinnige dingen bezig zijn waar je jezelf in kwijt kunt (je werk, hobby's) en daar intens plezier aan beleven; leven in warme tussenmenselijke relaties; en je opgenomen voelen in een als zinvol ervaren werkelijkheid.

Consequenties voor het milieubeleid

Wat betekent dit nu voor een te voeren milieubeleid? Om te beginnen er mee te rekenen dat het milieuprobleem veel diepere wortels heeft dan vaak aangenomen wordt en dat daarom bestuurlijk-organisatorische en technische maatregelen, die op relatief oppervlakkige niveaus opereren, er maar zeer betrekkelijk greep op krijgen. Door dat soort maatregelen kan zogezegd het lager hangende fruit geplukt worden. Maar het hoger hangende, zoals factoren die invloed hebben op mobiliteit of energiegebruik, is langs die weg onbereikbaar. Die factoren liggen, zoals gezegd, in de sfeer van de stijl van leven en de daarmee verbonden mentaliteit

en kijk op de dingen.

Kan het echter wel een zaak van overheidsbeleid zijn om (in een modern-liberale samenleving!) op dit niveau beïnvloedend bezig te zijn? Ik meen van wel, het gaat er maar om hoe dat verder gedacht wordt. De gedachtengang is dan dat de overheid de zorg voor het algemeen belang heeft, en daarmee voor het systeem van collectieve goederen. Collectieve goederen zijn, zoals bekend, goederen die algemeen toegankelijk en ondeelbaar (niet-individualiseerbaar) zijn en die belangrijke voorwaarden voor het individuele welzijn van de burgers vormen. Voorbeelden daarvan zijn veiligheid op straat, straatverlichting, een goed functionerend onderwijs- en rechtssysteem. Tot die collectieve goederen behoort onmiskenbaar ook een schone en gezonde leefomgeving. De zorg voor het milieu hoort zo gezien tot de verantwoordelijkheden van de overheid. Als belangrijke voorwaarden van milieubehoud in de sfeer van de heersende levensstijl liggen, dan gaat langs die (indirecte) weg de kwestie van het bijsturen van die levensstijl tot het terrein van het overheidsbeleid behoren.

Daarbij is het uitgesloten dat de overheid in directe zin als propagandist van alternatieve, milieuvriendelijker denk- en leefwijzen zou optreden. Dat zou in strijd zijn met de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging in de moderne samenleving. Maar de overheid mist daartoe ook de middelen, zij is in dit opzicht ook aangewezen op de in de maatschappij aanwezige sociaal-culturele krachten en hulpbronnen. Deze zijn te vinden bij talloze groeperingen en instellingen van het zogeheten maatschappelijke middenveld, waar de menings- en *attitude*vorming van de burgers plaatsvindt. Daarbij kan gedacht worden aan godsdienstige en andere levensbeschouwelijke gemeenschappen, scholen en universiteiten, pers, TV en andere media, vakbonden, verbonden van ondernemers en boeren, culturele gezelschappen, sportverenigingen, consumentenorganisaties, allerlei confessionele en niet-confessiegebonden verenigingen. Daar vindt de internalisering van denk- en leefpatronen plaats, waardoor het gedrag van binnenuit gemotiveerd wordt, in plaats van alleen van buitenaf gestuurd. Ik pleit er kortom voor dat de overheid bij het milieubeleid veel sterker dan tot nu toe gebeurd is met deze menings- en *attitude*vormende groeperingen gaat samenwerken en daarbij coördinerend en faciliterend optreedt.

Afsluitende opmerkingen

Enkele opmerkingen tot besluit:

- 1 Een belangrijke oorzaak van milieuonvriendelijk gedrag ligt dus in een onjuiste opvatting van welzijn, waarbij veel te sterk de nadruk ligt op de materiële component en veel te weinig op de immateriële – dat wil zeggen: persoonlijke, sociale, culturele, spirituele – aspecten ervan. Er zou daarom eens een ‘brede maatschappelijke discussie’ daarover gevoerd moeten worden.

Alleen een verandering van leef- en denkwijze kan aan het milieubederf een halt toeroepen.

Bijvoorbeeld over welzijn en onthaasting, maar dan niet over een tijdelijke onderbreking van de werkdruk en prestatiedwang, maar over structurele verandering ervan. In zo'n discussie zou duidelijk moeten worden: a) wat een enorme prijs aan individueel en gemeenschappelijk onwelbevinden (en ecologische schade!) we voor onze huidige welvaartsmaatschappij betalen, en b) dat die welvaartsmaatschappij, zoals gezegd, haar belofte van op steeds grotere schaal de voorwaarden voor menselijk welzijn te scheppen niet waar kan maken. Bij het opstarten van zo'n discussie zou de overheid een belangrijke rol kunnen spelen.

2 Onbekend maakt onbemind. Dat geldt ook voor de momenteel ondergevaardeerde immateriële welzijnsaspecten. Mensen laten meemaken hoeveel plezier activiteiten als lezen, musiceren, aquarelleren, toneel spelen, theater- en museumbezoek of vogels kijken verschaffen. Onderwijs en educatie kunnen hier een belangrijke rol spelen. Maar dan onderwijs dat de culturele schatten van onze cultuur en van andere ontsluit en niet enkel of grotendeels op de eisen van de arbeidsmarkt afgestemd is. Ik denk dat de overheid hier een belangrijke rol kan spelen door aan die algemeen vormende aspecten van het onderwijs bij de vaststelling van de programma's ruime aandacht te besteden en ook ruime subsidiemogelijkheden te scheppen.

Die educatie zou niet in de laatste plaats op de omgang met de natuur gericht moeten zijn. Zo kan een ontvankelijkheid gekweekt worden voor de schoonheid, vormenrijkdom en wonderlijk complexe functiewijze ervan. Mensen zouden op die manier van binnenuit in de houding gebracht worden van een zorgvuldig(er) omgaan met de natuur en daartoe niet alleen aangezet worden door uitwendige prikkels van economische of juridische aard. Daarmee zijn we terug bij de hoofdthese van dit essay: dat het streven gericht moet zijn op internalisering van een milieuvriendelijke houding, omdat maatregelen die alleen van buiten af het gedrag proberen te beïnvloeden gedoemd zijn tekort te schieten. Zoals ook het strafrecht met zijn sancties een maatschappij niet in het gareel houdt als niet 99,9 % van de burgers van zich uit zich aan de wet houdt.

3 Milieubeleid maakt deel uit van het overheidsbeleid in het algemeen. Wanneer het bepaalde uitgangspunten kiest, dan zullen die globaal in overeenstemming moeten zijn, althans niet op voet van gespannenheid staan met hoofdlijnen van het beleid in algemene zin. Anders wordt het milieubeleid een enclave binnen het algemene overheidsbeleid. Dan moet constant tegen een (te) sterke tegenwind worden opgebokst, zoals in de afgelopen kabinetsperiodes eigenlijk steeds het geval geweest is. Met andere woorden: wanneer de stelling juist is dat alleen een verandering van leef- en denkwijze aan het milieubederf een halt zou kunnen toeroepen, dan zouden de daarvoor nodige

beleidsuitgangspunten moeten doorwerken in het algemene beleid. Dat betekent dat de eenzijdige nadruk op de economische aspecten van het beleid teruggeschroefd zou moeten worden ten gunste van de bevordering van andere wezenlijke welzijnsaspecten, zoals zorg, educatie en cultuur. Een overheid die het gedrag van de burgers hoofdzakelijk via economische en juridische maatregelen probeert te sturen werkt niet met hen samen, maar bespeelt ze, behandelt ze dus niet als burgers. De mensen zijn van huis uit geen calculerende burgers (*homines oeconomici*, die alles onder het aspect van hun eigenbelang bezien), maar worden er door het economiserend beleid van de laatste regeringen toe gemaakt. Dan moet men er zich echter niet over verwonderen dat de burgerzin verschrompelt en de overheid zichzelf de middelen tot een effectief milieubeleid uit handen slaat.

Dr. G.A. (Koo) van der Wal is emeritus-hoogleraar wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam en de Erasmus Universiteit Rotterdam. Aan laatstgenoemde universiteit bezette hij enkele jaren een bijzondere leerstoel milieufilosofie.

Noten

- 1 Voor een nadere onderbouwing, zie mijn *De omkering van de wereld. Achtergronden van de milieucrisis en het zinloosheidsbesef*, Ambo, Baarn 1996, met name hoofdstuk 1; en *Recht met reden. Verzamelde opstellen*, Kluwer, Deventer 2003, p. 367-428.
- 2 Zie daarvoor, naast de in noot 1 genoemde literatuur, onder meer Wim Zweers, *Participeren aan de natuur. Ontwerp voor een ecologisering van het wereldbeeld*, Van Arkel, Utrecht 1995; Ton Lemaire, *Met open zinnen. Natuur, landschap, aarde*. Ambo, Amsterdam 2002; Marius de Geus, *The End of Overconsumption. Towards a Lifestyle of Moderation and Selfrestraint*, International Books, Utrecht 2003.